

<https://doi.org/10.31891/2415-7929-2023-27-6>

УДК: 373.5.016:811.161.2

ВОЛЯНЮК І. О., БІЛИК Л. Я.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка

ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТВОРІВ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ

У статті висвітлено окремі аспекти мовотворчості класика української літератури Михайла Стельмаха: лексичний, фразеологічний, синтаксичний – та обґрунтовано лінгводидактичний потенціал прози письменника.

На прикладі лексичних і синтаксичних одиниць (із творів «Дума про тебе» та «Чотири броди») показано їхню здатність відображати різні мовні явища й забезпечувати формування ключових і предметної компетентностей згідно з концепцією Нової української школи. Доведено, що творчість Михайла Стельмаха є саме тим джерелом і засобом, завдяки якому кожен учитель зможе реалізувати низку особистісно, соціально та життєво важливих завдань.

Ключові слова: активний словник, лексика, лексикологія, лексичне значення, лінгводидактика, мовна освіта, мовне чуття, особистісний розвиток, творча уява, українська мова.

VOLIANIUK I., BILYK L.

Kremenets Regional Humanitarian and Pedagogical Academy named after Taras Shevchenko

THE LINGUISTICS POTENTIAL OF MYKHAIL STELMACH'S WORKS FOR THE STUDY OF LEXICOLOGY

The article highlights certain aspects of language creation of the classic of Ukrainian literature Mykhailo Stelmach: lexical, phraseological, syntactic - and substantiates the linguistic didactic potential of the writer's prose.

Using the example of lexical and syntactic units (from the works "Thought about you" and "Four fords"), their ability to reflect various linguistic phenomena and ensure the formation of key and subject competencies according to the concept of the New Ukrainian School is shown. The lexical fund of the studied prose of the writer is rich, interesting and diverse. It not only introduces the reader to the life of our ancestors, customs and traditions, nature, but also reflects the dynamics of the lexical layers of the Ukrainian language. The lexicon of Mykhailo Stelmach's works is a clear national identifier, carries a remarkable aesthetic. Therefore, reading the writer's works contributes to enriching the active vocabulary of schoolchildren. The richness and variety of the writer's prose are emphasized by the phraseological units that function on the pages of the works. The syntactic organization of the author's works also contributes to the formation of linguistic sense and the development of aesthetic tastes.

We have proven that Mykhailo Stelmach's work is exactly the source and means by which every teacher will be able to realize a number of personally, socially and vitally important tasks. The innovative method of teaching the Ukrainian language at school is at the stage of searching for its renewal. Often, such a search allows scientists to go beyond the domestic scientific field. In our opinion, it is the attention to works of national literature that creates internal motivation to study the language and preserve its identity. Taking into account the concept of the New Ukrainian School, it is concluded that the methodical use of the writer's creative heritage can act as a relevant and important innovative project that is needed by modern institutions of general secondary education.

Keywords: active dictionary, vocabulary, lexicology, lexical meaning, linguistic didactics, language education, language sense, personal development, imagination, Ukrainian language.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

В умовах проведення низки реформ у сфері освіти під егідою концепції Нової української школи простежується тенденція до розгляду шкільних предметів як ефективних засобів розвитку особистості учня, а також переформатування змісту кожного предмета таким чином, щоб він був максимально корисним і ефективним. Сучасна принципово нова версія програми «Українська мова» для закладів загальної середньої освіти концентрує увагу педагогів на реалізацію в їхній практичній діяльності особистісно, соціально та життєво важливих завдань, зокрема:

- формування у школярів ціннісного ставлення до української мови;
- розвиток вміння працювати з мовними фактами та категоріями, належним чином оцінювати їх залежно від ситуації, сфери спілкування та співрозмовника;
- формування та розвиток активного словника і текстотворення;
- навчання за допомогою засобів мови пізнавати світ, ідентифікувати себе, виражати різноманітні емоції й почуття, вирішувати різноманітні життєві проблеми;
- сприяння усвідомленню краси й естетики української мови тощо.

Глибоко переконані, що твори Михайла Стельмаха є саме тим джерелом і засобом, завдяки якому кожен учитель зможе реалізувати ці та низку інших особистісно, соціально та життєво важливих завдань.

З-поміж сучасних лінгвістичних досліджень – чимало праць, присвячених вивченню особливостей мовотворчості відомих українських письменників. Зокрема, різні аспекти мови художніх творів майстрів слова виявляємо в роботах таких учених і педагогів, як: С. Єрмоленко, М. Жовтобрюха, І. Ковалика, Т. Космеди, М. Лесюк, Л. Мацько, О. Ожигової, І. Ощипко, Л. Полюги, М. Полюги, В. Русанівського та інших.

Аналіз досліджень та публікацій

Що стосується безпосередньо досліджень проблем мовотворчості Михайла Стельмаха, то незважаючи на різноплановий і багатоманітний характер останніх, а також на неабияку цікавість навіть для пересічного читача, вони не можуть вважатися такими, які знайшли широке висвітлення у працях науковців. Зокрема, питаннями, що пов'язані з лінгводидактичним потенціалом творів письменника, займалися такі вітчизняні вчені, як: Н. Голуб, Л. Завальнюк, Л. Коваль, Л. Кравець, О. Павлушенко та деякі інші. Однак варто зауважити, що навіть цей науковий набуток не висвітлює всіх аспектів означеної проблеми. З огляду на це тему нашої статті вважаємо **актуальною**.

Формулювання цілей статті

Мета нашої розвідки – дослідити лінгводидактичний потенціал творів М. Стельмаха як універсального засобу для вивчення лексикології учнями закладів загальної середньої освіти, який відіграє вагомий роль у реалізації завдань сучасної мовної освіти в школі.

Виклад основного матеріалу

Вектор вітчизняної освіти, визначений концепцією Нової української школи, відображає суттєві зміни щодо функцій, ефективності шкільних предметів, оскільки головною метою є створення школи, де дитині буде приємно навчатися, отримувати не лише знання, а й уміння застосовувати їх у житті. Окрім того, ознаменовано радикальні зміни в змісті, технологіях, методиці й результатах навчально-виховного процесу в ЗЗСО. Важливе значення, яке відведене нині особистісному розвитку учня, викликає необхідність розглядати кожен шкільний предмет як своєрідний засіб розвитку школяра, в процесі опанування яким сучасний учитель і учень повинні бути однаково мотивовані на такий розвиток.

На думку науковців, шкільний етап розвитку особистості як індивіда та суб'єкта діяльності зумовлює наявність таких результатів:

- розвиток інтелекту;
- розвиток упевненості й самоприйняття;
- розвиток емоційної сфери;
- розвиток стійкості до стресу;
- розвиток самостійності, автономності;
- розвиток позитивного ставлення до світу й прийняття інших;
- розвиток мотивації, самоактуалізації, самовдосконалення [3, с. 7].

Акцентуючи увагу на предметній компетентності, варто зазначити, що її першою ознакою повинно бути сформоване ціннісне ставлення до мови як до великого блага, яке дає змогу відчувати себе людиною; як до державо- й націєтворчого чинника; як до засобу забезпечення безпеки у державі; як до ідентифікатора, за яким інші усвідомлюють, що ми – українці; як до засобу пізнання світу та презентації себе світові, взаємодії з ним тощо.

У такому контексті неабияке значення мають твори Михайла Стельмаха, який був «повністю занурений в життя народу, мову якого він майстерно залучав в мовну тканину своїх творів» [2, с. 3].

Досліджуючи мову творів М. Стельмаха, перш за все, формується висновок, що кожен його твір – це осучаснений шкільний посібник. Так, у процесі вивчення лексики і фразеології досліджуваних творів письменника виявляємо низку оригінальних, багатих образністю прикладів, які не просто ілюструють мовне явище чи категорію, але водночас розширюють кругозір учня, розвивають уяву, збагачують активний словник, увиразнюють різні за своєю суттю функції мови. За таких умов, лексикологія – цікавий для вивчення й цінний для розвитку дитини розділ мовознавства, саме тому лексичні вправи варто практикувати на кожному уроці й у кожному класі. Зважаючи на це, варто акцентувати увагу на групах слів із творів М. Стельмаха, які є надзвичайно багатим і цікавим ілюстративним матеріалом для вивчення лексикології на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти. Разом із тим цей лексичний матеріал можна використовувати у гуртковій роботі, що сприятиме збагаченню активного словника школярів. Нами виокремлено такі тематичні групи лексичних одиниць із досліджуваних творів:

1) іменування реалій українського природного простору, побуту, частин будинку: *грабки, дровітня, долівка, кіш, вишняк, бджоляник, бодня, божник, кожушок, комин, комора, кошик, пілочка, ринка, липівка, ожеред, лиштва, мантачка, оселя, покуття, полумисок, присілок, стріха, бортяниця, пасіка, юшка, саблук, сіни, скриня, прискринок, оплетінь, підвечірок, щільник, околот, ляда тощо*;

2) називання осіб за різними характеристиками: *зліденник, сіромаха; парубчак, хлопчак, хлопчєня, жовтодзьоб, дівчисько; телепень, бурмило, вертій, лінох, лобуряка, одчайдух, заповзятець, збитошник, гречкосій, дримайло, харциз, коверзуха, грошолоб, крутій, безчесник, нудисвіт, мерзота, пащекувата, щєбетуха, носодер, дурисвіт, мерзопакосник, сушиголова, шкіродравець, шарлатан, збитошник, злостивець; неотеса, невіглас, грамотій, розумник; невісточка, небіж, своячок; дебеляк, носань; залицьляник; світилка, коровайниця, наречена, дружка; удівець, відданиця; вишивальник, крамник, пасічник, косар, мельник, риболов, візник, кобзар, лісник; одиначка, красюк, рудань тощо*;

3) назви рослин: *нечуївітер, буркун, конюшина, материнка, айстри, евшан-зілля, жоржини, м'ята, матіола, медуниця, папороть, пижма, рута, перекошиполе, пирій, півники, спорши, кульбаба, чорнобиль, ромашка, татарське зілля, чорнобривці, мальви, лілея, шалфей, чебрець.*

Отже, названі вище групи лексичних одиниць не лише знайомлять читача з побутом наших предків, природою, а й відображають динаміку лексичних шарів української мови, важливість їх для усвідомлення сюжетів, зображених у творі.

Творчість М. Стельмаха сповнена оригінальними прикладами тлумачення лексичного значення слів: 1. «Село такий вулик, що всього нагуде» [4]. 2. «Душа – це корито, що наллєш у нього, то й хлюпотить» [4]. 3. «Філософ – це людина, яка має дуже велику голову, багато в ній лою і різних думок, найбільше проти царів та капіталістів, і живе собі в бочці» [4]. 4. «Життя – це трохи радості, трохи надії, трохи любові, а решта – скрипуче ярмо буденщини» [4]. 5. «Яка страшна ця хвороба – байдужість! Вона вбиває апарат мислення, сердечний апарат, залишає тільки механічний» [4]. 6. «Страх – це така тітка, від якої і в левів трусяться жижики» [4]. 7. «Любов – це той солодкий дар, з якого люди роблять гіркість» [4].

Необхідно аби школярі, вивчаючи мову, могли відчутти відтінки й різноманіття значень слів: *бігом – бігцем; слово – слівце; сукня – сукенка; мудрець – мудрій; пасіка – пасічисько; добрий – добрячий.*

Наведемо також приклади вживання слів у переносному значенні, які сприяють формуванню творчої уяви: 1. «Вечір ворухив на леваді чуби туманів» [4]. 2. «За річкою червень виклепував коси» [4]. 3. «На сході ранок ухопився за золоту гичку проміння й витягнув із землі сонце» [4]. 4. «Літо зашелестіло під її руками» [4]. 5. «Вересень гортав свої останні сторінки» [4]. 6. «За столітніми дубами позіхнуло сонце» [5].

Науковець І. Дзюба висловлює стурбованість нівелюванням сакральності слова, зменшенням світопізнавальних можливостей і світопояснювальної спроможності Слова. «Людина вже не здатна адекватно поіменувати світ у його, хоч і зникаючому, але все ще наявному багатстві. А без найменування немає володіння» [1].

Чутливий до мови, М. Стельмах передає своїм героям велику увагу до слова: 1. «Бо є таке страшне слово – самозігрівання, і воно доти буде пожирати нашу працю, зноїти хліб, поки хлібоприймальні пункти стоятимуть просто неба» [5]. 2. «А мені хоч би слово сказав» [5]. 3. «Коли ув'яжеш слово, ув'яжеш серце, чотириногим станеш» [5]. 4. «Що не слово – то золото!» [5].

У процесі вивчення фразеології важливо добирати оригінальні, самобутні й багатофункційні приклади, такі, що є цікавими для школярів, а саме: «Буде толк, як безтолоч не розведеться» [4]. «Потрібний, як місяць у небі» [4]. «Приносити додому дзвони в ногах» [4]. «Вилузуватися зі шкіри» [4]. «Не так склалось, як гадалось» [4]. «Добре, коли біля людини покручує хвостом гумор» [4]. «Який розум, такі й слова» [4]. «Не ти коріння носиш, а коріння тебе» [4]. «Чи це насмішка на язичі, чи недорід у голові» [5]. «Ніхто не знає, чиє буде завтра» [5]. «Нехай гнеться лоза, а ти, дубе, кріпись. Безкрилий не народить крилатого» [5].

Незважаючи на інновації, у сучасній методиці не втрачає актуальності проблема збагачення активного словника школярів такими словами: *безталання, бентежити, бриніти, веремія, відлунювати, утішати, гомоніти, дебелий, дотепний, зачайтисся, збагнути, зціпити, кремезний, кумедно, ластовиння, літувати, метушитисся, мерцій, непокоїтисся, несамовитий, нишпорити, оберемок, одвірок, оторопіти, охлянути, ошелешити, принаджувати, сахатисся, скрадатисся, спаленіти, спасувати, спекатисся, сполохати, стугоніти, сум'яття, узлісся, хизуватисся, чвари, цулитисся, урозтіч, блакитнаво, відтоді, усерйоз, мішма, млосно, навзгинці, навкулачки, навстіж, наосліп, неодмінно, поквалливо, спересердя, статечно.*

Наявні також теми, які недостатньо різноманітно відображені в шкільних підручниках. Вважаємо, що цей недолік можна подолати, уважно читаючи твори М. Стельмаха. Йдеться про кличний відмінок і порівняльний зворот. Наприклад: а) кличний відмінок: *Яринко, небораче, Богдане, синку, дубе, коню, козаче, подоляночко, жайворонку, Броніславо Михайлівно, тіточко, Остапе, дзвонарю, красунечко, вродливице, Северине, Тоню, Антоне, тату, нахабо, Сергію, дитино, панове, молодче, доленько, дзвоне, господинько, лелеко, жінко, дівко, доле, лебідко, серденятко тощо;* б) порівняльний зворот: *дівчина, як весняна година; обсіли, як гайвороння; стукає в сїни, ніби в свою скорботу; сивий дід, мов сон; крутиться, як посолений в'юн; скоцавів, наче лелека весною; шершава, мов осінній соняшник; думки, наче повінь.*

Вивчення учнями словосполучень на матеріалі творів досліджуваного письменника дає можливість комплексно розвивати уяву, формувати мовне чуття та відчувати естетичну насолоду: *попеляста блакить, джмелиний смуток, пташині крила, чепурна хатинка, високе сонце, зоряний вечір, передосінній туман, травний придолінок, вечірній оксамит, пахоці луку, литий колос, прикриничний журавель.*

Наявні у творах письменника прості речення, ускладнені однорідними членами, а також складні речення дають широкі можливості підбору дидактичного матеріалу з метою розвитку емоційного інтелекту дітей: 1. «Їх не радували ні вишиті в хрещик ялини, ні зодягнені в святкові свитки хати, ні булані дими, ні саме сонце» [5]. 2. «Одна розумна людина сказала про хліборобів: кров наша – із жита й сонця, тому так і тривожиться вона, коли зобиджають зерно» [4]. 3. «Далекі світи, і зорі, і місяць, і рухливі поля, і луки з копичками сїна, і дзвіниця підступили до старого» [5].

У творах М. Стельмаха є достатньо матеріалу для реалізації завдань здоров'язбережувальної та екологічної наскрізних ліній: 1. «А ви чули, що джмелі навіть у приморозки, коли бджоли давно відпочивають, збирають мед? Джмелів треба берегти» [5]; 2. «Діду, а бджоли не загинуть? Ще ж холодно» [5].

Вивчаючи з учнями особливості діалогічного мовлення, можна використовувати теми дискусійного характеру, що містяться в творах М. Стельмаха: 1. «По любові можуть женитися або безпросвітні дурні, або великі пани, що проживають на головізні» [4]. 2. «Шлях пісні відомий – він веде до людського серця» [4]. 3. «Підозра четвертує віру в людину» [4].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Інноваційна методика навчання української мови у школі знаходиться на стадії пошуку з метою свого оновлення. Часто такий пошук дозволяє науковцям вийти за рамки вітчизняного наукового поля. Взаємна інтеграція ідей і надбань є дуже важливою та необхідною, проте доволі часто захоплення одними лиш зарубіжними ідеями не дає змоги зосередитися на своїх надбаннях, яких у нас є дуже багато: це й самобутні філософсько-освітні ідеї Г. Сковороди, неповторні методики В. Сухомлинського та багатьох інших учених. Неабияка увага до творів вітчизняного письменства повою мірою себе виправдовує, адже вона створює внутрішню мотивацію до вивчення мови й збереження її самобутності. За таких умов методичне використання творчої спадщини М. Стельмаха може виступати як актуальний та важливий інноваційний проєкт, якого потребує сучасна школа.

Література

1. Дзюба І. Вимирання Слова. URL: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/vimirannya_slova.html
2. Завальнюк Л. В. Засоби мовотворчості в романі Михайла Стельмаха «Чотири броди». 2013. URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10071/Zavalnyuk_movotvorch_stelmah.pdf?sequence=1
3. Михайло Стельмах у новітніх парадигмах наукового знання: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 105-річчю від дня народж. письменника. Гол. ред. О. М. Куцевол та ін. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 287 с.
4. Стельмах Михайло: повні тексти творів. Укрліб. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=105>

References

1. Dziuba I. Vymirannya Slova. URL: http://gazeta.dt.ua/CULTURE/vimirannya_slova.html
2. Zavalnyuk L.V. Zasoby movotvorchosti v romani Mykhaila Stelmakha «Chotyry brody». 2013. URL: http://ir.lib.vntu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10071/Zavalnyuk_movotvorch_stelmah.pdf?sequence=1
3. Mykhailo Stelmakh u novitnikh paradyhmakh naukovoho znannia: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf., prysviach. 105-richchiu vid dnia narodzh. Pysmennyka. Hol. red. O. M. Kutsevol ta in. Vinnytsia: Nilan-LTD, 2017. 287 s.
4. Stelmakh Mykhailo: povni teksty tvoriv. Ukrlib. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/author.php?id=105>